

**Петро БІЛОУС**  
доктор філологічних наук, професор  
(ЖДУ імені Івана Франка)

**ТАРАС ШЕВЧЕНКО**  
**І ДАВНЯ УКРАЇНСЬКА ЛІТЕРАТУРА**  
**Пролегомени**

Микола Сумцов у 1922 р. опублікував укладену ним «Хрестоматію по українській літературі», у якій вмістив «Теми для студій над Шевченком» (150 тем із бібліографією). Тут подано найрізноманітніші теми, які охоплюють біографію і творчість Кобзаря, проте немає тем, які стосуються відношення Шевченка до давньої української літератури (крім теми «Шевченко і Сковорода») [1, с. 3 – 33]. І це дивно, адже Шевченко належить до того покоління письменників, котрі формували нову українську літературу в умовах, коли давнє письменство ще відлунювало у культурному просторі України (виявлялися, збиралися, публікувалися і частково досліджувалися давні пам'ятки, цікавими для тогочасних українських письменників були «Слово про Ігорів похід», козацькі літописи, «Історія русів», твори Григорія Сковороди тощо). Минуло майже сто років від публікації темарію М. Сумцова, але увага дослідників так і не зосередилася на темі «Шевченко і давня українська література». З'явилася лише незначна кількість статей, які є спорадичними і не складаються у наукову систему, тому й не дають повного уявлення про те, яким чином творчість Шевченка дотикається до великої літературної спадщини минулого.

Таке становище можна тепер пояснити хіба що тим, що означена тема виявила безперспективною – з огляду на відсутність (чи майже відсутність) у творчому всесвіті Шевченка прямих чи опосередкованих контактів з давнім письменством. Справді, Шевченко ні у своїх творах, ні у листах чи інших письмових джерелах не виявив концептуальне або принагідне ставлення до попереднього літературного досвіду України, бо мав інші пріоритети й авторитети у власній творчості. Відтак шевченкознавство, мабуть, з цієї причини не переймалося проблемою кардинальної зміни літературних поколінь (давньої і нової формації). Треба сказати, що й досі наше літературознавство доволі кволо займається питаннями

спадкоємності давньої української літератури у новому письменстві, хоч підстави для цього є вагомі. Проте, напевно, дослідники XIX ст., а потім «радянської доби» не тільки Шевченка бачили в народницькому ореолі, а й з цієї причини відкидали або не помічали здобутків давнього часу. Українська медієвістика, започаткована у першій половині XIX ст. (М. Максимович, М. Костомаров, І. Вагилевич, Я. Головацький), мала виразні народницькі настанови, які спонукали до вибіркового ставлення до давньої літератури, тому й не дивно, що дослідників цікавило те, що було ближчим до «народного життя» та до «народної мови». І в XX ст. ця настанова спрацьовувала, до того ж визначальну лінію у медієвістиці вела російська наука, яку не цікавив національний аспект давньоукраїнського письменства. І вийшло так, що й Шевченка не розглядали крізь призму давніх літературних традицій, бо були теми актуальніші, цікавіші, більш виграшні у науково-дослідному і популяризаторському сенсі.

Суть моєї наукової розвідки полягає не в тому, щоб виявити пов'язаність Шевченка з давньою літературною епохою, а дослідити діалектику (єдність і боротьбу) різних за своєю ідеологічною й естетичною наповненістю стадій у розвитку української літератури, яка мала драматичний момент у своїй історії – перехід від старого до нового письменства у другій половині XVIII – першій половині XIX ст. І якщо виявиться, що Шевченко до давньої літератури не має жодного відношення, то це також буде науковий результат, який прислужиться у шевченкознавстві.

А тим часом погляньмо на те, що українськими ученими зроблено на тему «Шевченко і давня українська література».

У своїй студії «Шевченко і Сковорода» Ю. Барабаш з'ясовує як спільні, так і відмінні риси обох письменників. З одного боку, Шевченко свій перший книжний досвід одержав саме від Сковороди (як він зізнається у вірші «О.О. Козачковському», потайки від шкільного дяка «у бур'яні» «списував Сковороду»), а з іншого – уже в дорослому віці (1847 рік) засуджує Сковороду передусім за мову, якою той писав: про це йдеться у передмові до нездійсненого видання «Кобзаря», де Шевченко захоплюється Робертом Бернсом як «поетом народним і великим», яким міг би стати й Сковорода, «якби його не збила з пливу латинь, а потім московщина».

«Шевченко, критикуючи мову Сковороди, – пише Ю. Барабаш, – все ж не перекреслює його поетичну спадщину, не відмовляє йому в таланті й потенційних, на жаль, як він вважає, нереалізованих, творчих можливостях» [1, с. 448]. Дослідник бачить відмінності між Шевченком не тільки у виборі мови для літератури, а й у таких «поетикальних аспектах, як генерика, система віршування» – у тому, що відображає різні стадії літературно-історичного розвитку. А їхні типологічні зближення стосуються «сенсо- й структуротвірної функції мітологічного (античного, християнського, побутово-народного) первня, символіки, емблематики; фольклорного компонента як ознаки національного генезиса тексту; важливої естетичної й емоційної ролі ліричної складової, особистісної інтонації (...) Характерною для Сковороди і для Шевченка є кордоцентрична спрямованість художнього мислення як вияв специфічної риси української ментальності» [2, с. 454 – 455]

На тему «Шевченко і Сковорода» в різний час писали П. Попов [3], Л. Ушкалов [4], О. Астаф'єв [5], В. Мовчанюк [6], О. Яковина [7] та ін., хто намагався увиразнити передусім типологічні схожості і несхожості між останнім представником давнього українського письменства та основоположником нової української літератури. І ця тема виявилася чи не єдиною добре розробленою темою у контексті проблеми «Шевченко і давня література».

Б. Криса у статті «Тарас Шевченко і тотожність української літературної традиції» розглядає деякі тексти Шевченка з погляду інтертекстуальності, доводячи, що в них залишили свої «сліди» твори барокової історіографії (козацькі літописи, «Історія русів»). Вона стверджує, що поет «виростає з християнської традиції, пробиваючись до Духа Істини через обладунки книжності, через шкільну лектуру» [8, с. 9], відносячи до тієї «лектури» богослужбові книги, «Житія святих» Димитрія Туптала, духовні вірші, які здебільшого поширювалися у рукописних збірниках.

С. Росовецький визнає зв'язки Шевченка з давньою писемністю на рівні використання поетом у деяких своїх творах церковнослов'янської лексики та «усної християнської традиції», окрім того, «творча інтерпретація біблійних мотивів відкривала одне з «вікон» до світової літератури» [9, с. 371]. Про зв'язок творчості Шевченка з Біблією пише і В. Сулима:

оскільки Біблія мала потужний вплив на все давнє письменство, то і Шевченко, черпаючи з неї мотиви, сюжети, образи, художні засоби, таким чином прилучався до тематичної, ідеологічної та естетичної основи давньої літератури, принаймні не прямо, а опосередковано запозичував з неї (літератури) художні модуси і концепти [10, с. 183 – 219].

Г. Нога зауважив вплив літературних традицій мандрівних дяків на поетичні твори Шевченка [11, с. 168 – 172], а І. Лімборський, ствержуючи, що в історії української літератури не було перерваності традицій між давнім і новим письменством, пише про відсутність виразного протистояння між ними, відтак і Шевченка можна вважати продовжувачем деяких старих традицій [12, с. 224].

Думка про відсутність виразного протистояння між давньою і новою українською літературою ще потребує доведення, але й їх попереднє панорамне і недеталізоване зіставлення змушує визнати, що йдеться про два відмінні художні світи, дві художні епохи. Звичайно, перехід від однієї до іншої стадії не відбувається раптово, несподівано, різко, а період переїми годилося б назвати переходною добою, яка в історії української літератури зайняла не одне десятиліття – від середини XVIII до середини XIX ст. Також зрозуміло, що у цей перехідний період спостерігається змішування старого і нового, відбувається неминуча боротьба між старими і новими літературними формами, але в українському випадку ситуація пом'якшувалася тим, що паралельно з давнім письменством розвивався фольклор (художні контакти між ними протягом XI – XVIII ст. доволі рідкісні, спорадичні і специфічні). Саме у надрах фольклорної словесної культури зароджується нова українська література, витіснивши ідеологічне і культурне візантійство у релігійну сферу, явивши в цілому світський характер творчості. Ті традиції літературної давнини, які певною мірою розвинулися у новій літературі, належать здебільшого до барокової доби, зокрема до другої половини XVIII ст. (сатира, гумор, творчість мандрівних дяків, лірика, вертепна драма, інтермедії, лірика і байки Г. Сковороди, історіографія і мемуаристика). Протистояння між давньою і новою літературою не було – у сучасному розумінні цього поняття: не було літературної полеміки, дискусій, заперечення колишніх авторитетів, критичного ставлення до творів

минулого часу, зокрема епатажних випадів проти нього тощо. Давня літературна епоха вичерпала себе і тихо відійшла у минуле, а натомість нова доба заявила про себе новими темами, проблемами, ідеями, образами, поетикою, мовою. Були спроби дослідити особливості цього історичного переходу ( «На рубежі двох епох» М. Яценка, «Українська література XVIII ст. і фольклор» О. Мишанича), але сьогодні ця проблема потребує іншого, на новій методологічній основі дослідження, аби дати виразну відповідь про особливості зміни літературних епох в історії українського письменства.

І якщо це буде зроблено, тоді чіткішою постане творчість Шевченка у контексті давньої літератури. Але вже зараз можна сказати, що ця творчість постала не із давнього письменства, яке не було і не могло бути її джерелом, бо Шевченко належав до нового типу письменників, які виростали (передусім через обставини особистого життя, через певні виклики української спільноти, через перебування в імперській ситуації) з *усної народної словесності*, тож вкраплення у його творах, які дісталися від старого письменства, – скоріше випадкові, ніж закономірні.

Рання творчість Шевченка пронизана фольклорними мотивами, темами, образами, художнім способом мислення, тож не «списування Сковороди» визначило його шлях у літературі, а народна пісня, дума, міф, легенда, які піднімали із колективної підсвідомості ті архетипні первні, яких не відшукати у книжності. І це був не цілеспрямований (на протигагу давній творчості), а інтуїтивний і природний вибір Шевченка. Усе це співпало з тими процесами, які вже зачалися в українській літературі: варто прочитати в листах і деяких ранніх творах Шевченка, як він захоплено і схвально відгукується про творчість І. Котляревського, Г. Квітки-Основ'яненка, П. Гулака-Артемівського. Зате в нього немає пієтету до письменників давньої доби, навіть до Сковороди він має претензії, а про інших йому, мабуть, і не доводилося чути і читати, бо справжнім джерелом творчості для нього було реальне життя тогочасного суспільства, народна творчість, народне слово в усіх його естетичних формах. Така позиція Шевченка є визначальною у питанні його пов'язаності з давнім письменством.

Поет ніде не заперечує досягнень давньої літератури, а з історіографічних творів навіть черпає теми та образи для своїх творів. Його негативне ставлення до старого письменства проявилось передусім на лінгвістичному рівні.

Важливим і принциповим у Шевченка був вибір мови для своїх творів. Опинившись у культурному середовищі Санкт-Петербурга і прагнучи себе реалізувати ще й, крім живопису, у словесній творчості, Шевченко спробував писати російською мовою, маючи за приклад своїх земляків М. Гоголя та Н. Кукольника. То була поема «Слепая», про яку він у листі 30 вересня 1842 р. до Я. Кухаренка з відчуттям внутрішнього незадоволення зазначить: «Переписав «Слепую» та й плачу над нею. Який мене чорт спіткав і за який гріх, що я оце сповідаюся кацапам черствим кацапським словом! Лихо, брате отамане, ей-богу, лихо. Це правда, що окрім Бога і чорта в душі нашій єсть ще щось таке, таке страшне, що аж холод іде по серцеві...» [15, с. 19]. Очевидно, під отим «страшним» поет розуміє не тільки відступ від національної ідентичності, а й передусім відступ від рідної мови. Тих письменників-українців, які відцуралися рідної мови, Шевченко осуджує, протиставляючи їм справжніх патріотів Караджича та Шафарика, які «не постриглись у німці (їм би зручніше було), а осталися слов'янами, щирими синами матерей своїх». Відчуваючи російську мовно-культурну загрозу, поет не орієнтувався і на мову староукраїнських житій, літописів, богослужбових книг, творів Сковороди, хоч і вчився читати саме цією книжною мовою, добре на ній розумівся і пізніше. Все-таки концепт «рідна мова», тобто природна, сприйнята від батька і матері, від пісень і народних переказів мова, був єдиним вибором Шевченка, і то, мабуть, не тільки через патріотичне почуття, а й передусім через те, що писати такою мовою було органічною потребою письменника. І водночас це був ще й спротив домінуючій російській культурі, мовній русифікації українців, це був основоположний принцип промовляння про насущні проблеми дорогої йому України, поглинутої імперським спрутом. Можна сказати і так: вибір для своїх творів рідної мови (народної, а не книжної, яка, до речі, значною мірою вплинула на становлення російської літературної мови ще у XVIII ст.) для Шевченка був способом протесту проти суцільного зросійщення, антиімперським вчинком. Словесна творчість рідною мовою залишала

Шевченка зі своїм народом у живому діалогічному спілкуванні, хоч він усвідомлював і не раз висловлювався у своїх творах, що його рідна мова у віршах – то «мертве слово», «тихе слово», сумнівався у тому, що воно запалить серця земляків: «Кому ж її [долю] покажу я, / І хто тую мову / Привітає, угадає / Великеє слово?» [13, с. 285]. Якщо ці сумніви мали місце на початку його літературної творчості, то у зрілі роки Шевченко набував усе більшої впевненості у дієвості рідного слова. У переспіві «Осія. Глава XIV» він переконаний, що «...правда оживе, / Натхне, накличе, нажене / Не ветхеє, не древле слово / Розтленное, а слово нове / меж людьми криком пронесе / І люд окрадений спасе / Од ласки царської...» [14, с. 333]. У цих словах можна помітити не тільки тверду віру у «нове слово», яке асоціюється з мовою нової української літератури, а й відкидання «ветхого, древнього» слова, яким користувалося давнє, дошевченківське письменство. Характерно, що поет оцінює його як «фрозтленное», тобто віджиле, мертве, не здатне до животворіння. І в цьому прочитується заперечення Шевченка застарілої мовної оболонки давньої літератури, яка вже не годилася для нових творів, яка була чужою мові народній.

Таким чином, вибір Шевченка між російським чи українським, книжним чи уснонародним словом був очевидним, що й підтверджують його твори. І якщо він звертається до російської мови, то лише епізодично («Щоб не казали москалі, що я їх языка не знаю»), до того ж слід враховувати, що більшу частину свого життя поет провів у російськомовному середовищі). До «ветхого» слова він вдається у тих випадках, коли необхідно стилізувати текст під давню книжну мову з очевидною художньою метою, як це бачимо у поемі «Царі», вірші «Умре муж велій», у «подражаннях» Біблії.

Для розкриття пов'язаності Шевченка і давньої української літератури необхідно уважно і ретельно дослідити його ставлення до християнської релігії, ідеологією та художньою системою якої пронизана майже все наше давнє письменство. Відомо, що на цю тему є вже чимало наукової та публіцистичної літератури, у якій проглядаються в основному дві протилежні за своїм змістом і трактуванням тенденції: 1) Шевченко – глибоко релігійна людина, що яскраво

позначилося і на його творчості; 2) Шевченко – атеїст, він заперечує Бога і діяння церкви, більше того – словом своїм бореться із релігією, що була опорою самодержавства. Це – крайнощі, причому постулат про виняткову релігійність Шевченка сьогодні особливо активно обговорюється не тільки у літературознавстві. Треба звільнитися від радикалізму у цьому питанні, а звернутися передусім до текстів Шевченка та без упередженої, заангажованої інтерпретації їх збагнути і релігійно-побутову традицію, і бунтарство, і духовний пріоритет національного самобуття, і глибинне тяжіння до культурного прапоріння великого поета України. І тоді зрозумілішим стане світорозуміння і світовідчуття Шевченка, його духовно-культурні орієнтири, на які він спирався у своїй творчості. І тоді можна буде збагнути, чому він охоче переспівував «Слово про Ігорів похід», захоплювався сторінками давніх літописів, але не цікавився такою щедрою на запальні твори полемічною літературою, не вникав у тонкощі ораторського мистецтва проповідей Лазаря Барановича або Інокентія Гізеля, не цікавився багатими надбаннями духовної релігійної лірики, яка, між іншим, була у репертуарі кобзарів-лірників.

Перехід від давньої до нової літератури позначився і тим, що відбулася кардинальна перебудова жанрової системи. Що запозичив Шевченко від старих жанрів, на які нові словесні форми орієнтувався у поетичній творчості? Поки що з певністю можна сказати, кинувши погляд на жанровий склад Шевченкової літературної спадщини, що від старих (середньовічних, барокових) жанрів він не перейняв майже нічого, за винятком хіба що сентиментальної сиротинської лірики XVIII ст. (цей жанровий різновид лірики був традиційним у кобзарському репертуарі) та містерії («Великий льох»), хоч цей підзаголовок до твору потребує додаткового пояснення. Зате Шевченко охоче покладався на жанрові форми українського фольклору, де була дума (він витворив навіть своєрідний різновид ліричного твору – «думка»), пісня (лірична, історична). З нової європейської літератури, зокрема з епічної творчості, засвоює він поему і повість, а його «Назар Стодоля» нічим не нагадує традицію давнього шкільного театру, вибудовується за новими драматургічними зразками. У жанротворчості Шевченко – письменник уже нової доби.



Це ж стосується і його поетики, яка доволі плідно досліджувалася в українському літературознавстві, враховуючи і найновіші дослідження М. Коцюбинської, В. Смілянської, В. Пахаренка, Г. Грабовича, О. Забужко та ін. Деталізоване студіювання творів Шевченка може дати певні результати, які засвідчать про наслідування ним деяких поетикальних і стилістичних традицій середньовічної та барокової української літератури, але цих результатів буде небагато, бо Шевченко вироблював свою поетику і стилістику на основі уснопоетичного слова, черпав словесні ресурси із фольклорних творів та народнорозмовної мови. З одного боку, це був шлях до оновлення літератури у сенсі розширення і функціонального випробовування художніх засобів і прийомів, властивих фольклору і новій європейській літературі, з якою Шевченко також був знайомий. А з другого боку, це було вивільнення від застарілого, віджилого поетикального баласту, який годився хіба що для навмисної стилізації чи навіть для комічних словесних прийомів у літературних творах.

І нарешті, варто ще сказати, що у написаному Шевченком відбувся потужний процес індивідуалізації творчості, у чому полягає його суттєва відмінність від розуміння творчості у давню епоху. Починаючи з часів Київської Русі, наше старе письменство і не прагнуло до індивідуалізації, оприявнення авторських інтенцій, авторського самовияву, бо й саме поняття авторства, особливо за часів Середньовіччя, розумілося специфічно: автор вважав себе інструментом, таким собі медіумом, виконавцем волі Божої, тому не прагнув засвідчити свою особистість. І хоч у ті часи виринають окремі імена авторів, а в барокову добу їх налічується ще більше, проте сам характер творчості не передбачав вияву авторської індивідуальності, давні твори становили собою резервуар цитат, запозичень, алюзій, топосів (спільних місць) і не претендували на особливу стилістичну виразність, бо й писалися здебільшого за певними жанровими схемами і правилами, зокрема викладеними у риториках і поетиках.

У новій літературі авторська індивідуальність стає основною генеруючою силою творчості. І тому таке важливе місце починає займати біографія автора, пов'язаність його життя з літературною творчістю, вияв у творах особистісного начала, характеру, волі автора. Усе це бачимо у Шевченка.

Його авторський образ уже в ранній творчості – кобзар, а не, скажімо, середньовічний книжник, усамітнений чернець чи допитливий мандрівник барокової доби. Хіба що покликання на Біблію чи інші богословські книги пов'язують його з образом давнього книжника. Або твори, написані у казематі та на десятилітній солдатчині, нагадують у ньому агіографічного персонажа, який страждає за свою віру. В усьому іншому – це кобзар, народний співець і мудрець або ж освічена європейська людина, яка розуміється на багатьох світських і мистецьких речах.

Таким чином, тема «Тарас Шевченко і давня українська література» бачиться багатопланою і трудомісткою, вимагає ретельного, проникливого прочитання творчої спадщини письменника. Здійснення цієї роботи проллє світло не тільки на неординарну творчу постать Шевченка, а й може дати відповіді на наукові запити, що стосуються такого багатовимірного аспекту, як перехід від давньої до нової літератури.

### **Література**

1. Сумцов М. Теми до студій над Шевченком / М. Сумцов // Шевченків світ. – Черкаси, 2011. – Вип. 4. – С. 3 – 33.
2. Барабаш Ю. Просторінь Шевченкового слова / Ю. Барабаш. – К. : Темпора, 2011. – 510 с.
3. Попов П. Шевченко і Сковорода / П. Попов// Шевченко Тарас. Збірник до 125-ліття з дня народження. – К., 1939. – С. 24 – 37.
4. Ушкалов Л. Сковорода та інші. Причинки до історії української літератури / Л. Ушкалов. – К. : Факт, 2007. – 552 с.
5. Астаф'єв О. Жанр твору-концепції у Сковороди і Шевченка / О. Астаф'єв // Україна. – Львів, 2004. – С. 124 – 132.
6. Мовчанюк В. Філософські, релігійні, етично-екзистенціальні аспекти поезії Шевченка / В. Мовчанюк // 36. праць Всеукр. XXXVII наук. шевченківської конф. – Черкаси, 2009. – С. 262 – 283.
7. Яковина О. Концепт серця у творчості Тараса Шевченка / О. Яковина // Шевченків світ. – Черкаси, 2011. – Вип. 4. – С. 72 – 89.
8. Криса Б. Тарас Шевченко і тотожність української літературної традиції / Б. Криса // Вісник НТШ.– Львів, 2009. – Число 41. – С. 9 – 10.
9. Росовецький С. Біблійні мотиви у творчості Шевченка / С. Росовецький // Теми і мотиви поезії Тараса Шевченка. – К. : Наукова думка, 2008. – С. 344 – 372.

10. Сулима В. Біблія і українська література / В. Сулима. – К. : Освіта, 1998. – 400 с.
11. Нога Г. Звичайї тії з давніх школярів бували.../ Г. Нога. – К. : Стилос, 2001. – 188 с.
12. Лімборський І. Європейське та українське Просвітництво: незавершений проект? / І. Лімборський. – Черкаси, 2006. – 363 с.
13. Шевченко Тарас. Зібрання творів. У 12 т. Т. 1. Поезія 1837 – 1847 / Тарас Шевченко. – К. : Наукова думка, 2003. – 782 с.
14. Шевченко Тарас. Зібрання творів. У 12 т. Т. 2. Поезія 1847 – 1861 / Тарас Шевченко. – К. : Наукова думка, 2003. – 784 с.
15. Шевченко Тарас. Зібрання творів. У 12 т. Т. 6. Листи / Тарас Шевченко. – К. : Наукова думка, 2003. – 632 с.